

**IMATGES
PER A LES
DIVINITATS**

exvots ibèrics

**TRESORS
DEL MUSEU
DE PREHISTÒRIA**

IMATGES PER A LES DIVINITATS

Jaime Vives-Ferrández Sánchez

Museu de Prehistòria de València- 2013

**Imatges per a les divinitats
Tresors del Museu de Prehistòria**
Del 20 de juny al 8 de setembre de 2013

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President
Alfonso Rus Terol

Diputada de Cultura
Mª Jesús Puchalt Farinós

**Director de Gestió Cultural i Museística
de la Xarxa de Museus**
Antonio Lis Darder

MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

Directora
Helena Bonet Rosado

Cap Unitat de Difusió, Didàctica i Exposicions
Santiago Grau Gadea

FITXA TÈCNICA

Comissari i autor dels textos
Jaime Vives-Ferrández Sánchez

Disseny instal·lació
Francesc Chiner Vives

Equip tècnic
Amadeo Moliner Blay, Begonya Soler Mayor

**Gràfica i maquetació del catàleg
i material imprès**
Vanessa Mora Casanova

Producció animació
Ángel Sánchez Molina

Visita didàctica
Laura Fortea Cervera, Eva Ripollés Adelantado

Taller didàctic
Exdukere Difusión Cultural

Fons exposats
Museu de Prehistòria de València

Produeix
Museu de Prehistòria de València

Traducció al Valencià
Unitat de Normalització Lingüística
de la Diputació de València

Reproducció Gràfica
Slastic Impresión Digital

Impressió
Gráficas Papallona

Imatges
Arxiu SIP, Archivo del Instituto Universitario de
Investigación en Arqueología Ibérica de Jaén,
F. Chiner, C. Muñoz, C. Rueda, A. Sánchez,
J. Vives-Ferrández

Agraïments
Carlos Ferrer García, Mireia López Bertran,
Carmen Rueda Galán, Pepa Ureña

© del text: Jaime Vives-Ferrández Sánchez
© de les imatges: els autors
© de l'edició: Diputació de València.
Museu de Prehistòria

I.S.B.N.: 978-84-7795-668-6
D. L.: V 1407-2013

Índex de continguts

Imatges per a les divinitats	13
Dos segles d'investigació	16
Santuaris i territoris ibèrics	18
Santuaris, llocs de pelegrinatge	22
La producció dels exvots	26
Rituals i imatges de persones	30
Ritus de pas entre edats	32
Gestos: salutacions, ofrenes, peticions	38
Decorar els cossos: les aparences no enganyen	42
Per a saber-ne més	48

Índice de contenidos

Imágenes para las divinidades	13
Dos siglos de investigación	16
Santuarios y territorios ibéricos	18
Santuarios, lugares de peregrinación	22
La producción de los exvotos	26
Rituales e imágenes de personas	30
Ritos de paso entre edades	32
Gestos: saludos, ofrendas, peticiones	38
Decorar los cuerpos: las apariencias no engañan	42
Para saber más	48

Les creences i els rituals són aspectes centrals en la vida de moltes societats, passades i presents. L'exposició temporal «Imatges per a les divinitats», que presenta la Diputació de València per mitjà del Museu de Prehistòria, tracta estos temes referits a la societat ibèrica. La mostra presenta una col·lecció destacada del museu, mai no exposada en la seu totalitat, formada per 63 exvots de bronze trobats als santuaris de Jaén i donada al museu el 1958.

Figuretes de bronze estilitzades ens submergiren en la profunditat dels santuaris i ens porten per diversos aspectes de les celebracions, els rituals i les ofrenes que van jalonar la vida dels ibers, des de la joventut fins a l'edat adulta.

Una vegada més, l'exposició «Imatges per a les divinitats» mostra el compromís d'esta institució amb tots els públics en la difusió de les seues col·leccions i el resultat de les seues investigacions.

Alfonso Rus Terol

President de la Diputació de València

Las creencias y los rituales son aspectos centrales en la vida de muchas sociedades, pasadas y presentes. La exposición temporal *Imatges per a les divinitats*, que presenta la Diputación de Valencia a través del Museo de Prehistoria, trata estos temas referidos a la sociedad ibérica. La muestra presenta una colección destacada del museo, nunca expuesta en su totalidad, formada por 63 exvotos de bronce hallados en los santuarios de Jaén y donada al museo en 1958.

Estilizadas figuritas de bronce nos sumergen en la profundidad de los santuarios y nos llevan por diversos aspectos de las celebraciones, rituales y ofrendas que jalonaron la vida de los iberos, desde la juventud hasta la edad adulta.

Una vez más, la exposición *Imatges per a les divinitats* muestra el compromiso de esta institución con todos los públicos en la difusión de sus colecciones y el resultado de sus investigaciones.

Alfonso Rus Terol

President de la Diputació de València

El Museu de Prehistòria de València presenta una nova exposició de producció pròpia que ens endinsa en el món dels ibers a través de la col·lecció d'evvots de bronze conservada en esta institució. S'emmarca dins de la línia expositiva de temporals denominada «Tresors del Museu» que mostra peces destacades dels seus fons, d'un gran valor artístic i científic, i que mereixen una exposició monogràfica a fi de donar a conéixer al gran públic estes joies arqueològiques poc conegeudes.

Partint d'una detallada investigació prèvia sobre la col·lecció d'evvots, l'exposició «Imatges per a les divinitats» mostra la importància que van tindre els rituals en santuaris rupestres per a celebrar diversos aspectes del cicle vital. Cal destacar l'animació que obri l'exposició, produïda des del Museu de Prehistòria mateix, perquè significa una aposta pionera per la transmissió de coneixements sobre el passat ibèric.

María Jesús Puchalt Farinós
*Diputada de l'Àrea de Cultura.
Diputació de València*

El Museo de Prehistoria de Valencia presenta una nueva exposición de producción propia que nos adentra en el mundo de los iberos a través de la colección de exvotos de bronce conservada en esta institución. Se enmarca dentro de la línea expositiva de temporales denominada *Tresors del Museu* que muestra piezas destacadas de sus fondos, de un gran valor artístico y científico, y que merecen una exposición monográfica con el fin de dar a conocer al gran público estas joyas arqueológicas poco conocidas.

Partiendo de una detallada investigación previa sobre la colección de exvotos, la exposición *Imatges per a les divinitats* muestra la importancia que tuvieron los rituales en santuarios rupestres para celebrar diversos aspectos del ciclo vital. Cabe destacar la animación que abre la exposición, producida desde el propio Museo de Prehistoria, porque supone una apuesta pionera por la transmisión de conocimientos sobre el pasado ibérico.

María Jesús Puchalt Farinós
*Diputada de l'Àrea de Cultura.
Diputació de València*

IMATGES PER A LES DIVINITATS

IMÁGENES PARA LAS DIVINIDADES

L'arqueologia permet conéixer les accions rituals de temps passats apreciables per les restes materials que han quedat en cases, tombes o santuaris. La cultura ibèrica, desenrotllada entre els segles VI i II abans de Crist entre l'alt Guadalquivir i el sud de França, destaca per la importància dels santuaris col·lectius, fora dels poblat, i en referències geogràfiques del paisatge, en els límits habitats o en punts de pas. Entre els santuaris ibèrics, aquells ubicats en coves en els passos de Despeñaperros (Jaén) són coneixuts, almenys, des del segle XVIII. D'allí procedeixen milers de figuretes de bronze interpretades com a ofrenes propiciatòries per a aconseguir un favor de les divinitats.

La arqueología permite conocer las acciones rituales de tiempos pasados apreciables por los restos materiales que han quedado en casas, tumbas o santuarios. La cultura ibérica, desarrollada entre los siglos VI y II antes de Cristo entre el alto Guadalquivir y el sur de Francia, destaca por la importancia de los santuarios colectivos, fuera de los pueblos, y en referencias geográficas del paisaje, en los límites habitados o en puntos de paso. Entre los santuarios ibéricos, aquellos ubicados en cuevas en los pasos de Despeñaperros (Jaén) son conocidos, al menos, desde el siglo XVIII. De allí proceden miles de pequeñas figuras de bronce interpretadas como ofrendas propiciatorias para conseguir un favor de las divinidades.

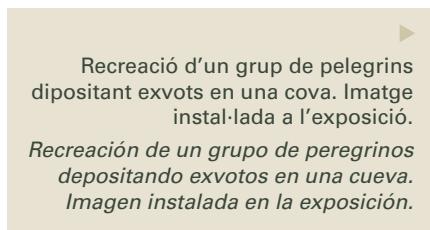
►
Exvot que representa una persona a cavall i detall del rostre.

Exvoto que representa una persona a caballo y detalle del rostro.

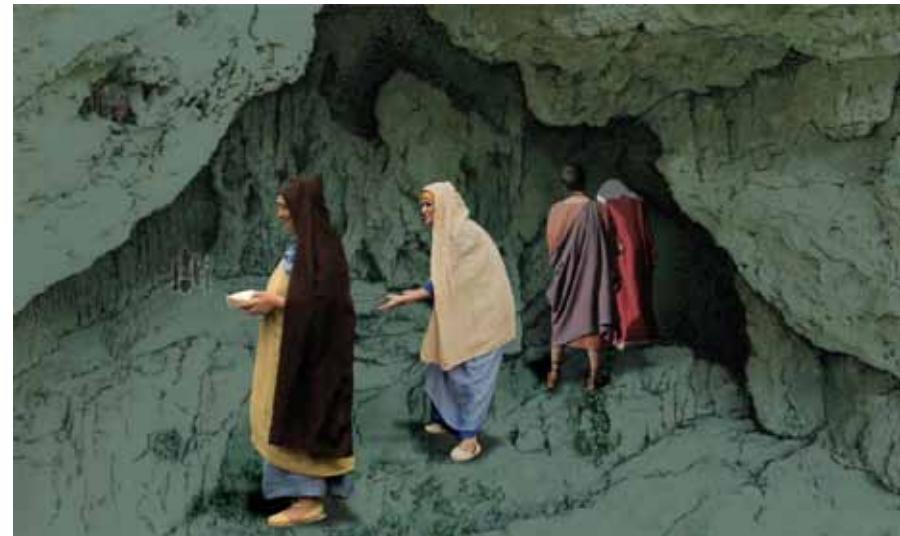

En el Museu de Prehistòria de València es conserven 97 exvots de bronze d'aquest tipus que formen l'exposició objecte d'aquest catàleg. Els exvots són heterogenis en qualitats, produccions i acabats, però, en conjunt, constitueixen una mostra representativa dels coneguts santuaris de Collado de los Jardines de Santa Elena i Altos del Sotillo de Castellar, ambdós a Jaén. Com ocorre en altres casos, les peces formaven part d'una col·lecció particular, en aquest cas de Juan Pablo Pérez Caballero, formada en ocasió de les seues expedicions de caça a la zona de Despeñaperros, i van ser donades al museu el 1958 després de la seu mort. Si bé la procedència exacta és indeterminada, podem sospitar que l'origen de la major part de la col·lecció és el Collado de los Jardines per les coincidències d'alguns tipus amb les sèries recuperades en aquest lloc, encara que altres corresponen clarament al santuari de Castellar.

En el Museu de Prehistòria de València se conservan 97 exvotos de bronce de este tipo que forman la exposición objeto de este catálogo. Los exvotos son heterogéneos en calidades, producciones y acabados pero, en conjunto, constituyen una muestra representativa de los conocidos santuarios del Collado de los Jardines de Santa Elena y los Altos del Sotillo de Castellar, ambos en Jaén. Como ocurre en otros casos, las piezas formaban parte de una colección particular, en este caso de Juan Pablo Pérez Caballero, formada con ocasión de sus expediciones de caza a la zona de Despeñaperros, y fueron donadas al museo en 1958 tras su fallecimiento. Si bien la procedencia exacta es indeterminada podemos sospechar que el origen de la mayor parte de la colección es el Collado de los Jardines por las coincidencias de algunos tipos con las series recuperadas en este lugar, aunque otras corresponden claramente al santuario de Castellar.

L'exposició presenta la col·lecció al gran públic en la sèrie «Tresors del Museu de Prehistòria» amb una perspectiva actualitzada, en la línia de les interpretacions que consideren sobretot la dimensió social d'aquestes peces i el seu valor com a creacions històriques. En el projecte expositiu s'ha donat protagonisme als exvots mateixos per ser la principal resta material dels rituals duts a terme en aquests santuaris de Jaén. Una història animada amb personatges creats a partir de les peces originals situa el visitant en el context històric i social. Després es tracten aspectes relatius a les peticions a les divinitats, que incloïen la curació, la fecunditat i la celebració de ritus de pas d'edat, i se subratllen els gestos i l'aparença de les persones com a actes importants a l'hora de celebrar els rituals. Finalment, una recreació d'una cova contextualitza els exvots en l'espai de les ofrenes, el santuari, i es revela el seu sentit com a peticions propiciatòries. Són imatges per a les divinitats.

DOS SEGLES D'INVESTIGACIÓ

DOS SIGLOS DE INVESTIGACIÓN

Actualment es coneixen uns deu mil exemplars d'exvots o fragments d'ells, distribuïts en diverses col·leccions públiques i privades, que amb seguretat procedeixen dels santuaris de Collado de los Jardines i Altos del Sotillo. Constitueixen una de les manifestacions més conegudes de la cultura ibèrica, sens dubte pel seu valor com a imatge i representació, i així han sigut objectes cobejats i comercialitzats durant dècades. Només a partir del principi del segle XX, i després de diverses vicissituds pròpies d'una etapa de la investigació no reglada i sense empara d'una Llei d'Excavacions, els santuaris de Castellar i Collado van començar a excavarse sota els auspicis, primer, de la Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas i, després, de l'Instituto de Estudios Giennenses i de diversos projectes d'equips nacionals i internacionals.

Actualmente se conocen en torno a diez mil ejemplares de exvotos o fragmentos de ellos, distribuidos en varias colecciones públicas y privadas, que con seguridad proceden de los santuarios del Collado de los Jardines y los Altos del Sotillo. Constituyen una de las manifestaciones más conocidas de la cultura ibérica, sin duda por su valor como imagen y representación, y así han sido objetos codiciados y comercializados durante décadas. Sólo a partir de principios del siglo XX, y tras diversas vicisitudes propias de una etapa de la investigación no reglada y sin amparo de una Ley de Excavaciones, los santuarios de Castellar y Collado comenzaron a excavarse bajo los auspicios, primero, de la Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas y, luego, del Instituto de Estudios Giennenses y de varios proyectos de equipos nacionales e internacionales.

Els exvots aludeixen a representacions tipificades de persones

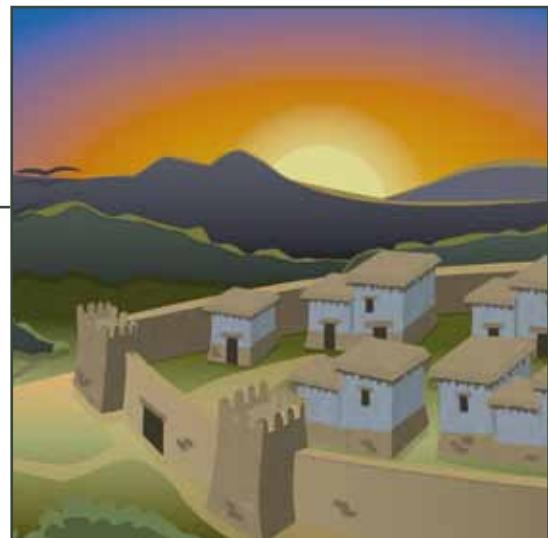
Los exvotos aluden a representaciones tipificadas de personas

L'estudi dels exvots de bronze ha estat durant dècades centrat en la catalogació de les grans col·leccions de referència com les del Museo Arqueológico Nacional, l'Instituto Valencia de Don Juan, o la col·lecció Gómez-Moreno en la Fundación Rodríguez-Acosta. Aquests treballs han tractat aspectes estilístics i iconogràfics, els ritus de pas, les gestualitats, la indumentària i els grups d'edat o de gènere a partir de les mateixes peces. Actualment, l'interés de la investigació està gravitant al voltant de les perspectives contextuales i espacials, cap a la comprensió dels llocs de culte en relació amb els territoris polítics que els van promoure, i a entendre els exvots des d'una dimensió social, cultural i política, i no tant iconogràfica o artística.

El estudio de los exvotos de bronce ha estado durante décadas centrado en la catalogación de las grandes colecciones de referencia como las del Museo Arqueológico Nacional, el Instituto Valencia de Don Juan, o la colección Gómez-Moreno en la Fundación Rodríguez-Acosta. Estos trabajos han tratado aspectos estilísticos e iconográficos, los ritos de paso, las gestualidades, la indumentaria y los grupos de edad o de género a partir de las mismas piezas. Actualmente, el interés de la investigación está gravitando alrededor de las perspectivas contextuales y espaciales, hacia la comprensión de los lugares de culto en relación con los territorios políticos que los promovieron, y a entender los exvotos desde una dimensión social, cultural y política, y no tanto iconográfica o artística.

SANTUARIS I TERRITORIS IBÈRICS

SANTUARIOS Y TERRITORIOS IBÉRICOS

Les investigacions més recents sobre els santuaris de Collado de los Jardines i Altos del Sotillo posen de manifest que han d'entendre's des de la perspectiva d'una anàlisi territorial, adoptant una escala més àmplia que el lloc de culte mateix. Entorn dels segles V i IV abans de Crist en l'alt Guadalquivir, com en altres zones de la costa mediterrània de la península Ibèrica, es va produir la consolidació del sistema de l'*oppidum*. Aquest terme designa un lloc fortificat, seu dels grups que controlaven el comerç, els recursos i la gestió d'excedents a través del treball d'altres grups dependents.

En aquest marc històric, al principi del segle IV abans de Crist es documenten en l'Alt Guadalquivir processos d'expansió territorial d'alguns *oppida* amb la fundació de nous assentaments de població destinats a explotar els recursos agropecuaris. Aquest moment coincideix amb el sorgiment dels grans santuaris, primer de Collado de los Jardines i un

Las investigaciones más recientes sobre los santuarios del Collado de los Jardines y los Altos del Sotillo ponen de manifiesto que deben entenderse desde la perspectiva de un análisis territorial, adoptando una escala más amplia que el propio lugar de culto. En torno a los siglos V y IV antes de Cristo en el Alto Guadalquivir, como en otras zonas de la costa mediterránea de la península Ibérica, se produjo la consolidación del sistema del *oppidum*. Bajo este término se entiende un lugar fortificado, sede de los grupos que controlaban el comercio, los recursos y la gestión de excedentes a través del trabajo de otros grupos dependientes.

En este marco histórico, a principios del siglo IV antes de Cristo se documentan en el Alto Guadalquivir procesos de expansión territorial de algunos *oppida* con la fundación de nuevos asentamientos de población destinados a explotar los recursos agropecuarios. Este momento coincide con el surgimiento de los

La varietat d'exvots suggereix que els santuaris van ser llocs d'agregació de diferents grups socials.

La variedad de exvotos sugiere que los santuarios fueron lugares de agregación de diferentes grupos sociales.

poc més tard de Altos del Sotillo, que són extraurbans i a més no estan prop de cap centre de població. D'això es conclou que no van ser santuaris vinculats a un *oppidum* concret sinó a un territori la població del qual, distribuïda en uns quants assentaments, pelegrinaria allí amb regularitat. Aquest aspecte és molt important perquè explica que van ser espais de culte relacionats amb una entitat política d'abast territorial, la capital de la qual s'ha identificat en l'important *oppidum* de Càstulo.

Els milers d'exvots coneguts d'aquests santuaris suggereixen per a alguns investigadors que en el segles IV i, sobretot, el III abans de Crist es va ampliar el nombre de persones que es visualitzen en els espais d'agregació col·lectiva. Això és característic de les fórmules de cohesió, integradores d'amplis grups ciutadans, però no significa que les jerarquies no es mantingueren, de fet el control polític i econòmic va seguir en mans d'una elit reduïda. Compartir llocs de culte potenciava

grandes santuarios, primero del Collado de los Jardines, y algo más tarde de los Altos del Sotillo, que son extraurbanos y además no están cerca de ningún centro de población. De ello se concluye que no fueron santuarios vinculados a un *oppidum* concreto sino a un territorio cuya población, distribuida en varios asentamientos, peregrinaría allí con regularidad. Este aspecto es muy importante porque explica que fueron espacios de culto relacionados con una entidad política de alcance territorial, cuya capital se ha identificado en el importante *oppidum* de Cástulo.

Los miles de exvotos conocidos de estos santuarios sugieren para algunos investigadores que en el siglo IV y, sobre todo, el III antes de Cristo se amplió el número de personas que se visualizan en los espacios de agregación colectiva. Esto es característico de las fórmulas de cohesión, integradoras de amplios grupos ciudadanos, pero no significa que las jerarquías no se mantuvieran, de hecho el

▲
El col·lectiu representat en una selecció d'exvots. Compartir llocs de culte cohesiona el grup social.

El colectivo representado en una selección de exvotos. Compartir lugares de culto cohesiona el grupo social.

▶
Els cavalls com a elements associats al grup social de l'elit.

Los caballos como elementos asociados al grupo social de la élite.

la cohesió social i el sentit de pertinença a un col·lectiu. Alhora, convé no oblidar que les elits consolidaven un model ideològic d'implantació i explotació del territori del qual eren clarament beneficiàries. Aquestes distincions socials s'han identificat en els ex-vots, amb uns que responen a tipus repetits i seriats que correspondrien a les clientèles, i altres creacions úniques i personalitzades que serien encàrrecs de l'elit de la societat.

control político y económico siguió en manos de una reducida élite. Compartir lugares de culto potenciaba la cohesión social y el sentido de pertenencia a un colectivo. Al mismo tiempo, conviene no olvidar que las élites consolidaban un modelo ideológico de implantación y explotación del territorio del que eran claramente beneficiarios. Estas distinciones sociales se han identificado en los exvotos, con unos que responden a tipos repetidos y seriados que corresponderían a las clientelas, y otras creaciones únicas y personalizadas que serían encargos de la élite de la sociedad.

Pel que fa a aquesta idea convé no oblidar que el bronze no és un material a l'abast de tots, per la qual cosa podríem especular amb el fet que els exvots de bronze siguen els d'una minoria benestant, i que potser altres grups socials sense recursos depositaren exvots fets en materials peribles, més modestos, que no s'han conservat com ara la cera. No deu ser casualitat que alguns exvots de bronze estiguin fets a partir de la tècnica de la cera perduda, que implica l'elaboració prèvia d'una figura de cera i així, tornant al revés l'argument, l'exvot de cera era substituït per un de bronze si els recursos personals ho permetien.

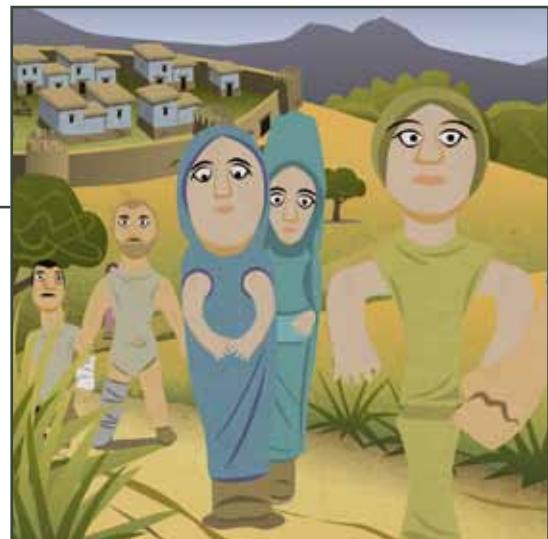
Es coneixen altres santuaris territorials de cap a cap de l'àmbit ibèric, com el del Cerro de los Santos en Montealegre del Castillo, o el de la Serreta a Alcoi, i del seu estudi i comparació amb els de Jaén es conclou la diversitat del seu significat històric i l'especificitat de cada un d'ells en els cultes, les ofrenes i els àmbits territorials que van comprendre. No obstant això, en tots els casos es documenta com a partir de la segona guerra Púnica i la conquesta romana de la península Ibèrica els poders territorials que els sustentaven van canviar o es van desarticular i, en conseqüència, el culte va ser en alguns casos transformat i en uns altres abandonat en caure el sistema ideològic i de poblament que els sustentava. S'entén així que al principi del segle II abans de Crist desapareguen les ofrenes d'exvots de bronze dels santuaris de Jaén.

Al hilo de esta idea conviene no olvidar que el bronce no es un material al alcance de todos, por lo que podríamos especular con el hecho de que los exvotos de bronce sean los de una minoría pudiente, y que quizás otros grupos sociales sin recursos depositaran exvotos hechos en materiales perecederos, más modestos, que no se han conservado como la cera. Quizás no sea casualidad que algunos exvotos de bronce estén hechos a partir de la técnica de la cera perdida, que implica la elaboración previa de una figura de cera y así, volviendo al revés el argumento, el exvoto de cera fue sustituido por uno de bronce si los recursos personales lo permitían.

Se conocen otros santuarios territoriales a lo largo y ancho del ámbito ibérico, como el del Cerro de los Santos en Montealegre del Castillo, o el de la Serreta en Alcoy y de su estudio y comparación con los de Jaén se concluye la diversidad de su significado histórico y la especificidad de cada uno de ellos en los cultos, las ofrendas y los ámbitos territoriales que abarcaron. No obstante, en todos los casos se documenta cómo a partir de la Segunda Guerra Púnica y la conquista romana de la península Ibérica los poderes territoriales que los sustentaban cambiaron o se desarticularon y, en consecuencia, el culto fue en algunos casos transformado y en otros abandonado al caer el sistema ideológico y de poblamiento que los sustentaba. Se entiende así que a inicios del siglo II antes de Cristo desaparezcan las ofrendas de exvotos de bronce de los santuarios de Jaén.

SANTUARIS, LLOCS DE PELEGRINATGE

SANTUARIOS, LUGARES DE PEREGRINACIÓN

La ubicació dels dos santuaris de Jaén reforça el seu paper com a referències polítiques i simbòliques en el territori. Ambdós es localitzen en llocs destacats del paisatge i en els límits septentrionals del territori de Càstulo, en relació amb vies estratègiques de comunicació i de frontera. I en els dos casos hi ha un element natural que es converteix en punt de referència topogràfica i simbòlica: la cova.

Els dos espais de culte comparteixen elements com l'organització espacial i el tipus d'ofrenes i rituals, la qual cosa suggereix que es duia a terme un tipus de culte semblant encara que no coneixem la naturalesa de la divinitat o les divinitats, en plural, i no hi ha ni una representació que en fa referència. Tampoc no sembla que hi haguera grans edificis de culte associats a les coves en època ibèrica, però l'espai exterior va ser modificat amb la construcció de terrasses per a facilitar-hi l'accés i monumentalitzar-lo.

La ubicación de los dos santuarios de Jaén refuerza su papel como referencias políticas y simbólicas en el territorio. Ambos se localizan en lugares destacados del paisaje y en los límites septentrionales del territorio de Cástulo, en relación con vías estratégicas de comunicación y de frontera. Y en los dos casos hay un elemento natural que se convierte en punto de referencia topográfica y simbólica: la cueva.

Los dos espacios de culto comparten elementos como la organización espacial y el tipo de ofrendas y rituales, lo que sugiere que se llevaba a cabo un tipo de culto similar aunque no conocemos la naturaleza de la divinidad o las divinidades, en plural, y no existe ni una representación que aluda a ellas. Tampoco parece que hubiera grandes edificios de culto asociados a las cuevas en época ibérica, pero el espacio exterior fue modificado con la construcción de terrazas para facilitar el acceso y monumentalizarlo.

►
El paisatge actual de
Collado de los Jardines,
a Despeñaperros.

*El paisaje actual del
Collado de los Jardines,
en Despeñaperros.*

▼
Vista des de la Cueva
de la Lobera, en Altos
del Sotillo, a Castellar.

*Vista desde la Cueva
de la Lobera, en los Altos
del Sotillo, en Castellar.*

▲
Detall dels peus descalços.
Detalle de los pies descalzos.

Alguns exvots, com aquest que representa una cama, estan relacionats amb rituals curatius.

Algunos exvotos, como éste que representa una pierna, están en relación con rituales curativos.

Amb tot, la cova seria l'espai sagrat fonamental, el lloc de contacte amb les divinitats i el lloc principal de depòsit de les ofrenes.

En ésser santuaris extraurbans hem d'entendre'ls com a llocs de pelegrinatge en ocasió de la celebració de rituals de diversa naturalesa però que poden englobar-se entre tres grans grups: ritus relacionats amb el trànsit entre edats, peticions de curació i rituals de fecunditat. L'accio ritual començaria amb la preparació del pelegrinatge des dels poblat, o amb l'encàrrec dels mateixos exvots, i perduraria fins a la tornada, i més enllà, perquè normalment les històries sobre els pelegrinatges es contem i es transmeten com a fites vitals d'importància en la vida de les persones.

No tenim moltes dades per a reconstruir les seqüències dels rituals que es van dur a terme en els santuaris, però si fem cas del que han observat els antropòlegs cal entendre els rituals com a drames, en el sentit teatral, ja que

Con todo, la cueva sería el espacio sagrado fundamental, el lugar de contacto con las divinidades, y el lugar principal de depósito de las ofrendas.

Al ser santuarios extraurbanos debemos entenderlos como lugares de peregrinación con ocasión de la celebración de rituales de diversa naturaleza pero que pueden englobarse entre tres grandes grupos: ritos relacionados con el tránsito entre edades, peticiones de sanación y rituales de fecundidad. La acción ritual comenzaría con la preparación de la peregrinación desde los poblados, o con el encargo de los mismos exvotos, y perduraría hasta el regreso, y más allá, pues normalmente las historias sobre las peregrinaciones se cuentan y transmiten como hitos vitales de importancia en la vida de las personas.

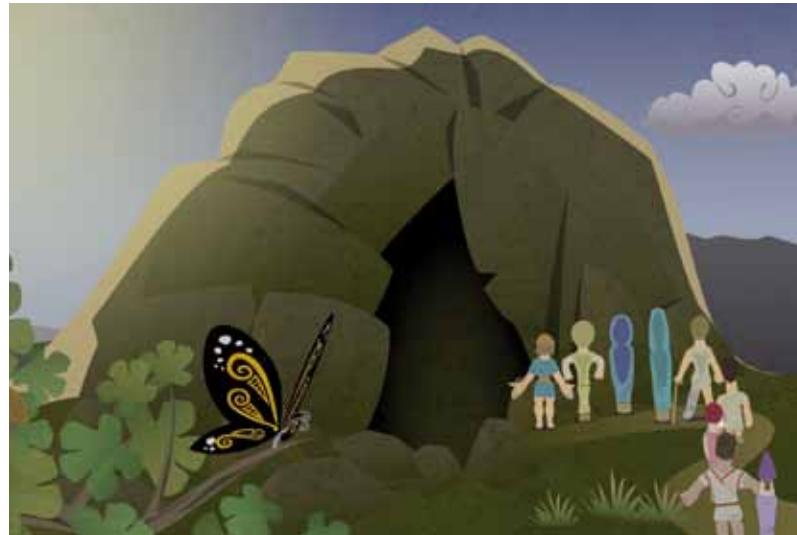
No tenemos muchos datos para reconstruir las secuencias de los rituales que se llevaron a cabo en los santuarios, pero si hacemos

L'entrada dels devots a la cova.
Animació projectada durant
l'exposició.

La entrada de los devotos a la cueva. Animación proyectada durante la exposición.

Cavall.
Caballo.

es desperten emocions col·lectives. Els elements físics de les coves serien importants per a crear un escenari ritual: la humitat del sòl i de l'ambient, la falta de llum natural, els ecos i la sonoritat són sensacions que els iniciats experimentarien en transitar per aquest espai, i que contribuiria a tindre la sensació de passar a altres mons. Per exemple, alguns investigadors han fet notar que els exvots es representen sempre descalços, la qual cosa suggereix la rellevància del contacte directe amb el sòl de l'espai sagrat com un aspecte de la pràctica ritual. L'aigua que brolla de les coves també va haver de tindre un alt contingut simbòlic en l'execució dels rituals, però el nostre coneixement detallat sobre les accions concretes és limitat.

caso a lo observado por los antropólogos hay que entender los rituales como dramas, en el sentido teatral, porque se despiertan emociones colectivas. Los elementos físicos de las cuevas serían importantes para crear un escenario ritual: la humedad del suelo y del ambiente, la falta de luz natural, los ecos y la sonoridad son sensaciones que los iniciados experimentarían al transitar por este espacio, y que contribuiría a tener la sensación de pasar a otros mundos. Por ejemplo, algunos investigadores han hecho notar que los exvotos se representan siempre descalzos, lo que sugiere la relevancia del contacto directo con el suelo del espacio sagrado como un aspecto de la práctica ritual. El agua que mana de las cuevas también debió tener un alto contenido simbólico en la ejecución de los rituales, pero nuestro conocimiento detallado sobre las acciones concretas es limitado.

LA PRODUCCIÓ DELS EXVOTS

LA PRODUCCIÓN DE LOS EXVOTOS

La informació relativa a les tècniques de producció dels exvots procedeix, fonamentalment, de l'estudi d'aquestes peces, és a dir, del producte final. No coneixem quasi res sobre els tallers que produeïen aquests objectes, encara que unes poques pistes obtingudes en treballs de prospecció i excavació recents, on s'han trobat escòries de bronze, exvots mal foscós i estris relacionats amb la producció, indiquen que hi hagué tallers associats als santuaris, encara que també podrien haver-se produït en espais específics dels poblats.

L'estudi de la producció dels bronzes es fa des de dues línies de treball: una que consisteix a analitzar la composició metàl·lica i la metal·lografia, i una altra que examina les peces visualment per a detectar els processos físics que s'han seguit en el taller. Les primeres revelen que els ibers fabricaven aquests objectes en aliatges de base de coure, bé com a bronzes binaris (coure i estany) o bronzes ternaris (coure, estany i plom). L'enorme

la información relativa a las técnicas de producción de los exvotos procede, fundamentalmente, del estudio de estas piezas, esto es, del producto final. No conocemos casi nada sobre los talleres que producían estos objetos, aunque unas pocas pistas obtenidas en recientes trabajos de prospección y excavación, donde se han hallado escorias de bronce, exvotos mal fundidos y útiles relacionados con la producción, indican que existirían talleres asociados a los santuarios, aunque también podrían producirse en espacios específicos de los poblados.

El estudio de la producción de los bronces se hace desde dos líneas de trabajo: una que consiste en analizar la composición metálica y la metalografía, y otra que examina las piezas visualmente para detectar los procesos físicos que se han seguido en el taller. Los primeros revelan que los iberos realizaban estos objetos en aleaciones de base cobre, bien como bronces binarios (cobre y estaño) o bronces

La diversitat en els components de l'aliatge del metall i els processos tecnològics són patents en aquests exemples.

La diversidad en los componentes de la aleación del metal y los procesos tecnológicos son patentes en estos ejemplos.

variabilitat observada en el contingut d'estany i plom dels exvots fa pensar que el bronze no s'obtenia fonent metalls en quantitats calculades prèviament amb exactitud, sinó coreduint els minerals de coure i estany en cresols, que dóna com a resultat un metall aliat de composició cada vegada diferent.

Quant als processos de treball, es parteix d'una preforma obtinguda per fosa que és modificada posteriorment. En els casos més simples es martelleja mecànicament. En els més complexos, l'objecte es produceix per mitjà de la fossa d'un motlle de valves o obtingut a la cera perduda, segons la peça. Aquelles estandarditzades i seriades estarien fetes en motlles que es podrien reutilitzar. En canvi, les més complexes requereixen l'ús d'un motlle obtingut a la cera perduda. Aquesta tècnica

ternarios (cobre, estaño y plomo). La enorme variabilidad observada en el contenido de estaño y plomo de los exvotos lleva a pensar que el bronce no se obtenía fundiendo metales en cantidades calculadas previamente con exactitud, sino co-reduciendo los minerales de cobre y estaño en crisoles, lo que resulta en un metal aleado de composición cada vez diferente.

En cuanto a los procesos de trabajo, se parte de una preforma obtenida por fundición que es modificada posteriormente. En los casos más simples se martilla mecánicamente. En los más complejos, el objeto se produce mediante la fundición de un molde de valvas u obtenido a la cera perdida, según la pieza. Aquellas estandarizadas y seriadas estarían hechas en moldes que se pueden reutilizar.

Exvot obtingut a partir d'una preforma fosa. Els detalls de la indumentària estan fets per mitjà d'incisions.

Exvoto obtenido a partir de una preforma fundida. Los detalles de la indumentaria están hechos mediante incisiones.

Dits de les mans fets per mitjà d'incisions.

Dedos de las manos hechos mediante incisiones.

consisteix en la creació, primer, de la figura en cera i el posterior recobriment amb argilla; després es deixa perdre la cera per mitjà del calfament amb la qual cosa s'obté un motle tancat, només obert pels abeuradors a través dels quals es colarà el metall líquid. Després del seu refredament, només queda extraure la peça trencant el motle, per la qual cosa una nova peça exigeix crear un nou original en cera.

Després de la fossa, es procedeix a retocar les peces per a eliminar els abeuradors i es fa l'acabat final amb decoracions que no s'han aconseguit amb el motle, sobretot decoracions incises per mitjà de burins o cisells. A vegades, s'acabaven amb la llímitada i el poliment de les superfícies.

En cambio, las más complejas requieren el uso de un molde obtenido a la cera perdida. Esta técnica consiste en la creación, primero, de la figura en cera y su posterior recubrimiento con arcilla; luego se deja perder la cera mediante el calentamiento con lo que se obtiene un molde cerrado, sólo abierto por los bebederos por los que se colará el metal líquido. Tras su enfriamiento, sólo queda extraer la pieza rompiendo el molde, por lo que una nueva pieza exige crear un nuevo original en cera.

Tras la fundición, se procede a retocar las piezas para eliminar los bebederos y se da el acabado final con decoraciones que no se han conseguido con el molde, sobre todo decoraciones incisas mediante buriles o cinceles. A veces, se acababan con el limado y pulido de las superficies.

Detalls que mostren diverses tècniques d'acabat dels exvots.
Detalles que muestran diversas técnicas de acabado de los exvotos.

RITUALS I IMATGES DE PERSONES

RITUALES E IMÁGENES DE PERSONAS

Ninots, ídols o deïtats han sigut algunes de les designacions amb què els erudits s'han referit als exvots ibèrics des que es van començar a conéixer en el segle XVIII. No obstant això, ja des dels anys quaranta del segle XX, es va plantejar que no es tractava de representacions de déus sinó d'imatges de donants i d'ofrenes per a implorar i agrair la intervenció divina.

L'exvot és una resta material del ritual. És, fonamentalment, una ofrena en el marc d'una petició a les divinitats o la materialització de l'agraïment per la intervenció divina en un favor. Representen, també, el diàleg entre els devots i les divinitats sense intermediaris. És una projecció de l'oferten i la seua actitud, amb atributs que fan referència a la persona, o la simbolització de la petició que s'ha fet en el santuari. Així s'estableixen codis en la representació que mereixen una ànalisi detallada per a tractar la manera com es van construir les identitats i diferències socials entre

Muñecos, ídolos o deidades han sido algunas de las designaciones con las que los eruditos se han referido a los exvotos ibéricos desde que se empezaron a conocer en el siglo XVIII. Sin embargo, ya desde los años 40 del siglo XX, se planteó que no se trataban de representaciones de dioses sino de imágenes de donantes y de ofrendas para implorar i agradecer la intervención divina.

El exvoto es un resto material del ritual. Es, fundamentalmente, una ofrenda en el marco de una petición a las divinidades o la materialización del agradecimiento por la intervención divina en un favor. Representan, también, el diálogo entre los devotos y las divinidades sin intermediarios. Es una proyección del oferente y su actitud, con atributos que hacen referencia a la persona, o la simbolización de la petición que se ha hecho en el santuario. Así se establecen códigos en la representación que merecen un análisis detallado para tratar el modo en que se construyeron

Els exvots són les ofrenes dels devots.
És la principal resta que ha quedat dels rituals
en aquests santuaris.

*Los exvotos son las ofrendas de los devotos.
Es el principal resto que ha quedado de los
rituales en estos santuarios.*

els ibers i com la gent va poder diferenciar-se visualment per mitjà de la indumentària o els adorns, creant categories d'identitat en relació, entre altres coses, amb els estadis en el cicle vital, el desenvolupament físic, la reproducció i el matrimoni. Vegem-ho!

las identidades y diferencias sociales entre los iberos y cómo la gente pudo diferenciarse visualmente a través de la indumentaria, o los adornos, creando categorías de identidad en relación, entre otras cosas, con los estadios en el ciclo vital, el desarrollo físico, la reproducción y el matrimonio. Veámoslo.

RITUS DE PAS ENTRE EDATS

RITOS DE PASO ENTRE EDADES

Moltes societats, incloent-hi la nostra, expliquen la vida per mitjà de la metàfora del viatge. Un viatge que comporta travessar llocs perillosos, punts crucials que exigeixen la celebració de rituals per a fer-ho de la millor manera. Altres visions de la vida utilitzen la metàfora del trànsit per la casa, en la qual hi ha llindars que no poden traspassar-se si no es fan determinades coses. Ambdues al·ludeixen al mateix: als rituals relacionats amb canvis en els cicles vitals, rituals que controlen el perill que emana de les persones en aquesta situació i que les redefineixen i institueixen en el seu pas a una altra categoria social.

Una gran part dels exvots al·ludeix a aquests rituals que sancionaven el trànsit de moments vitals importants en el camí que va del bressol a la tomba. Entre els ibers degué haver-hi moltes maneres de marcar aquests cicles, però una d'elles va ser la celebració de rituals propiciatoris en santuaris col·lectius, per tant per mitjà de la intervenció de forces divines

Muchas sociedades, incluyendo la nuestra, explican la vida mediante la metáfora del viaje. Un viaje que comporta atravesar lugares peligrosos, puntos cruciales que exigen la celebración de rituales para hacerlo de la mejor manera. Otras visiones de la vida utilizan la metáfora del tránsito por la casa, en la que hay umbrales que no pueden cruzarse si no se hacen determinadas cosas. Ambas aluden a lo mismo: a los rituales relacionados con cambios en los ciclos vitales, rituales que controlan el peligro que emana de las personas en esa situación y que las redefinen e insituyen en su paso a otra categoría social.

Una gran parte de los exvotos alude a estos rituales que sancionaban el tránsito de momentos vitales importantes en el camino que va de la cuna a la tumba. Entre los iberos debió haber muchas maneras de marcar estos ciclos, pero una de ellas fue la celebración de rituales propiciatorios en santuarios colectivos, por lo tanto mediante la intervención de

Alguns exvots al·ludeixen al domini de les armes i els cavalls durant la joventut.

Algunos exvotos aluden al dominio de las armas y los caballos durante la juventud.

legitimadores. Mitjançant aquests ritus es definia culturalment i, sobretot, es donava reconeixement social als cicles vitals que imposen canvis en l'aparença de les persones, la qual cosa comporta una dimensió de la construcció de la identitat sobre la base dels canvis corporals.

Els exvots que al·ludeixen a l'edat juvenil i adulta són els més nombrosos, per la qual cosa els rituals propiciatoriis d'aquest grup d'edat serien freqüents en els santuaris, i estarien diferenciat per gènere. Per exemple, és l'edat en què els xics aprenen l'ús de les armes i el domini dels cavalls, cosa que queda

fuerzas divinas legitimadoras. Mediante estos ritos se definía culturalmente, y sobre todo, se daba reconocimiento social a los ciclos vitales que imponen cambios en la apariencia de las personas, lo que conlleva una dimensión de la construcción de la identidad sobre la base de los cambios corporales.

Los exvotos que aluden a la edad juvenil y adulta son los más numerosos, por lo que los rituales propiciatorios de este grupo de edad serían frecuentes en los santuarios, y estarían diferenciados por género. Por ejemplo, es la edad en que los muchachos aprenden el uso de las armas y el dominio de los caballos, lo

Els cordons ajustats als muscles, al pit i a l'esquena s'han identificat com un atribut específic dels joves d'ambdós sexes.

Los cordones ajustados a los hombros, pecho y espalda se han identificado como un atributo específico de los jóvenes de ambos sexos.

Cossos nus i penes erectos al·ludeixen a les peticions de fecunditat masculina.
Cuerpos desnudos y penes erectos aluden a las peticiones de fecundidad masculina.

il·lustrada en un genet que porta el cavall amb unes regnes amples. També s'han identificat com a joves amb un vestit ritual les figures caracteritzades amb cordons ajustats als muscles i creuats a l'esquena i, en alguns casos, units en el pit.

Les peticions propiciatòries de fertilitat, que degueren ser socialment molt valorades, s'associen sempre a cossos joves, perquè són els cossos preparats per a procrear. S'observa una distinció en les formes de presentar la imatge propiciatòria de la fecunditat davant de les divinitats: el nu total és masculí, amb el penis erecte com a mostra de

que queda ilustrado en un jinete que lleva con anchas riendas el caballo. También se han identificado como jóvenes con un atuendo ritual las figuras caracterizadas con cordones ajustados a los hombros y cruzados a la espalda y, en algunos casos, unidos en el pecho.

Las peticiones propiciatorias de fertilidad, que debió ser socialmente muy valorada, se asocian siempre a cuerpos jóvenes, porque es el cuerpo preparado para procrear. Se observa una distinción en las formas de presentar la imagen propiciatoria de la fecundidad ante las divinidades: el desnudo total es masculino, con el pene erecto como muestra de virilidad y

Peticions de fecunditat en les dones i de bon embaràs: mans en pits, ventres o pubis i pits marcats.
Peticiones de fecundidad en las mujeres y de buen embarazo: manos en pechos, vientres o pubis y pechos marcados.

virilitat i funció fecundant, i les dones presenten nus parcials, mostrant els pits, el ventre o el pubis. De vegades una mà es representa al costat del sexe i l'altra en actitud de salutació, presentació o petició com si es propiciara la fecunditat. Un criteri de diferenciació entre les dones en edat fèrtil pogué ser la reproducció, com testifiquen els diferents exvots anatómics que representen úters o les imatges de dones que demanen la protecció de l'embaràs i el bon part: es tracta d'una sèrie de dones que tenen representats els pits de manera destacada i, amb una o amb les dues mans, es toquen el ventre o els genitals. Aquest gest és recurrent en dones la indumentària de les quals indica que han deixat de ser joves perquè cobreixen el seu cabell amb mitra, punxeguda o arrodonida.

El pentinat serveix com un marcador transicional entre edats. Per mitjà del cabell es comunica visualment la pertinença d'una persona a un grup i s'aprenen els rols associats. És molt

función fecundadora, y las mujeres muestran desnudos parciales, mostrando los pechos, el vientre o el pubis. A veces una mano se representa junto al sexo, y la otra en actitud de saludo, presentación o petición como si se propiciara la fecundidad. Un criterio de diferenciación entre las mujeres en edad fértil pudo ser la reproducción, como atestiguan los diferentes exvotos anatómicos que representan úteros, o las imágenes de mujeres que piden la protección del embarazo y buen parto: se trata de una serie de mujeres que tienen representados de manera destacada los pechos y, con una o las dos manos, se tocan el vientre o los genitales. Este gesto es recurrente en mujeres cuya indumentaria indica que han dejado de ser muchachas pues cubren su cabello con mitra, puntiaguda o redondeada.

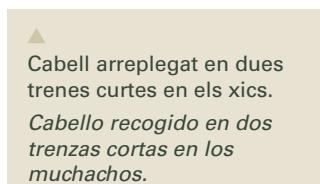
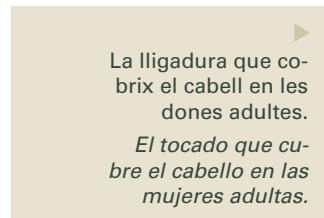
El peinado sirve como un marcador transicional entre edades. A través del cabello se comunica visualmente la pertenencia de una persona a un grupo y se aprenden los roles

Representacions d'úters.
Representaciones de úteros.

freqüent que el pentinat participe d'aquests codis comunicatius i s'associe a determinats cicles vitals, i especialment a la transició entre la joventut i l'edat adulta. En les societats ibèriques també va succeir quelcom semblant. Els exvots - i altres representacions en escultura o pintura - mostren diferències en el tractament del cabell i diversos estils de pentinat que podem associar a etapes vitals i grups d'estatus social i sexual concrets. Per exemple, hi ha un tipus d'exvot masculí en què es representa un pentinat en forma de casquet amb dues trenes curtes arreplegades darrere de les orelles que pot ser identificat amb un grup d'homes joves en la formulació de rituals de transició a l'edat adulta o en l'ingrés, per edat social, en grups d'estatus vinculats a l'ús d'armes.

asociados. Es muy frecuente que el peinado participe de estos códigos comunicativos y se asocie a determinados ciclos vitales, y especialmente a la transición entre la juventud y la edad adulta. En las sociedades ibéricas también sucedió algo similar. Los exvotos - y otras representaciones en escultura o pintura - muestran diferencias en el tratamiento del cabello y varios estilos de peinado que podemos asociar a etapas vitales y grupos de estatus social y sexual concretos. Por ejemplo, existe un tipo de exvoto masculino en el que se representa un peinado en forma de casquete con dos trenzas cortas recogidas tras las orejas que puede ser identificado con un grupo de hombres jóvenes en la formulación de rituales de transición a la edad adulta o en el ingreso, por edad social, en grupos de estatus vinculados al uso de armas.

Entre els ibers degué existir un conjunt de normes que relacionaven la sexualitat femenina i el cabell. Això s'infereix per la diferència visible en el tractament del pentinat de les dones en moments vitals i transicionals diferents. Mentre les xiques es representen amb el cabell descobert i, sovint, trenes que cauen sobre els pits, les dones adultes o casades havien de cobrir-se el cap (el cabell en realitat) amb mitres o adorns de cap. Aquests grups representen dues edats socials que tenen un efecte material i comunicatiu en el tractament del cabell. Podem imaginar el pentinat de xiquetes o xiques com actes simbòlics que establelien l'ordre i control de l'edat social. Sens dubte hi hauria diferències dins d'aquests grups, potser relatives a l'estatus, al territori, o a l'ètnia, però les dades, de moment, no són concluents.

Entre los iberos debió existir un conjunto de normas que relacionaban la sexualidad femenina y el cabello. Ello se infiere por la diferencia visible en el tratamiento del peinado de las mujeres en momentos vitales y transicionales diferentes. Mientras las muchachas se representan con el cabello descubierto y, a menudo, trenzas que caen sobre los pechos, las mujeres adultas o casadas debían cubrirse la cabeza (el cabello en realidad) con mitras o tocados. Estos grupos representan dos edades sociales que tienen un efecto material y comunicativo en el tratamiento del cabello. Podemos imaginar el peinado de niñas o muchachas como actos simbólicos que establecían el orden y control de la edad social. Sin duda existirían diferencias dentro de estos grupos, quizás relativas al estatus, el territorio, o la etnia, pero los datos, de momento, no son concluyentes.

GESTOS: SALUTACIONS, OFRENES, PETICIONS

GESTOS: SALUDOS, OFRENDAS, PETICIONES

Fa un temps l'antropologia va determinar que els rituals són activitats en què els cossos tenen un paper important, fins al punt que els rituals són, fonamentalment, accions corporals. Els rituals no existeixen per si sols sinó que estan constituïts per postures, gestos i moviments apresos socialment i culturalment. L'estudi dels exvots des d'aquests punts de vista permet identificar gestualitats dels rituals que estan culturalment codificades en el món dels ibers.

La part posterior dels exvots sol representar-se sense massa volum i quasi sense tractament en els detalls gestuals, anatòmics o de la indumentària, i tot el pes de la representació d'aquests aspectes es concentra en la vista frontal. El gest es reconeix, sobretot, en els braços i les mans. Molts gestos són comuns a homes i dones, per exemple la salutació i la presentació davant del santuari amb els braços separats del cos, representats molt allargats, molt desproporcionats

Hace un tiempo la antropología determinó que los rituales son actividades en las que los cuerpos tienen un papel importante, hasta el punto de que los rituales son, fundamentalmente, acciones corporales. Los rituales no existen por sí solos sino que están constituidos por posturas, gestos y movimientos aprendidos socialmente y particulares culturalmente. El estudio de los exvotos desde estos puntos de vista permite identificar gestualidades de los rituales que están culturalmente codificadas en el mundo de los iberos.

La parte posterior de los exvotos suele representarse sin mucho volumen y casi sin tratamiento en los detalles gestuales, anatómicos o de la indumentaria, y todo el peso de la representación de estos aspectos se concentra en la vista frontal. El gesto se reconoce, sobre todo, en los brazos y manos. Muchos gestos son comunes a hombres y mujeres, por ejemplo el saludo y la presentación ante el santuario con los brazos separados del cuerpo,

El gest de presentació davant del santuari: braços separats del cos, mans obertes i desproporcionades.
El gest de presentación ante el santuario: brazos separados del cuerpo, manos abiertas y desproporcionadas.

respecte al cos, i les mans hipertrofiades, obertes i amb les palmes cap amunt i els dits marcats. Quan el detall ho permet, s'aprecia el polze separat. Aquest és un gest clar d'entrega i salutació, de presentació davant de l'espai del santuari. Un altre gest és la salutació amb la mà dreta oberta, mostrant la palma mentre que el braç esquerre queda pegat al lateral del cos.

representados muy alargados, muy desproporcionados respecto al cuerpo, y las manos hipertrofiadas, abiertas y con las palmas hacia arriba y dedos marcados. Cuando el detalle lo permite se aprecia el pulgar separado. Este es un gesto claro de entrega y saludo, de presentación ante el espacio del santuario. Otro gesto es el saludo con la mano derecha abierta, mostrando la palma mientras que el brazo izquierdo queda pegado al lateral del cuerpo.

La salutació o la petició
a les divinitats.

*El saludo o la petición
a las divinidades.*

El cap sempre hi està representat i és un element important de la personificació de l'exvot, a diferència d'altres membres del cos. No sol haver-hi detalls gestuals en la cara, perquè abunda més la representació de tipus ideals que les individualitzades. Quan es fa, els rostres arrepleguen mirades transcendental, alguns amb dolor o devoció, com si la cara enfatizara l'experiència religiosa. En alguns es van fer incisions per a representar la boca que reflecteix somriures o actituds més introspectives, de serietat o dolor. Finalment, les pupil·les dilatades i els ulls grans observables en algunes sèries obrin la suggeridora possibilitat que representen estats alterats de consciència, com a pràctica freqüent dels cosos ritualitzats per a entrar en contacte amb les divinitats.

La cabeza siempre está representada y es un elemento importante de la personificación del exvoto, a diferencia de otros miembros del cuerpo. No suele haber detalles gestuales en la cara, pues abunda más la representación de tipos ideales que las individualizadas. Cuando se hace, los rostros recogen miradas trascendentales, algunos con dolor o devoción, como si la cara enfatizara la experiencia religiosa. En algunos se realizaron incisiones para representar la boca que refleja sonrisas o actitudes más introspectivas, de seriedad o dolor. Finalmente, las pupilas dilatadas y los ojos grandes observables en algunas series abren la sugerente posibilidad de que representen estados alterados de conciencia, como práctica frecuente de los cuerpos ritualizados para entrar en contacto con las divinidades.

Rostres dels devots: introspecció, transcendència, satisfacció, dolor...

Rostros de los devotos: introspección, trascendencia, satisfacción, dolor...

DECORAR ELS COSSOS: LES APARENCIES NO ENGANYEN

DECORAR LOS CUERPOS: LAS APARIENCIAS NO ENGAÑAN

Molts exvots mostren decoracions i atributs que són susceptibles d'anàlisis des de la construcció de cossos socials. Els corrents dirigits a investigar les construccions del gènere es fixen en com les societats creen grups als quals s'associen determinades actituds, atributs i aparences per mitjà, sobretot, del cos i dels objectes afegits al cos. Aquestes perspectives atorguen molta importància a la vestimenta i a l'adorn com a extensió del cos, i com a elements materials claus en la creació d'aparences. L'aparença és socialment important per a formar la identitat i la indumentària no és només una qüestió funcional ni és una extensió natural del cos. Igual que el menjar no és només combustible per a continuar viu sinó que el que cuinem i mengem és part de la nostra història cultural, l'aparença personal també. Però no hem d'entendre amb això que la roba transmet gènere portant-la sense més, sinó que els codis socials sobre la indumentària i el gènere

Muchos exvotos muestran decoraciones y atributos que son susceptibles de análisis desde la construcción de cuerpos sociales. Las corrientes dirigidas a investigar las construcciones del género se fijan en cómo las sociedades crean grupos a los que se les asocian determinadas actitudes, atributos y apariencias a través, sobre todo, del cuerpo y objetos añadidos al cuerpo. Estas perspectivas otorgan mucha importancia a la vestimenta y el adorno como extensión del cuerpo, y como elementos materiales clave en la creación de apariencias. La apariencia es socialmente importante para formar la identidad y la indumentaria no es sólo una cuestión funcional ni es una extensión natural del cuerpo. Igual que la comida no es sólo combustible para seguir vivo sino que lo que cocinamos y comemos es parte de nuestra historia cultural, la apariencia personal también. Pero no debemos entender con ello que la ropa transmite género llevándola sin más, sino que los códigos sociales sobre la indumentaria y el género se

► La sivella de cinturó desproporcionada: un símbol social.
La hebilla de cinturón desproporcionada: un símbolo social.

◀ El vestit dels xics joves: túnica per damunt dels genolls i mànegues curtes.
El vestido de los jóvenes muchachos: túnica por encima de las rodillas y mangas cortas.

s'aprenen alhora que les actituds i els rols relacionats amb aquestes aparençances.

Distingir quins són aquests codis de comunicació no és una tasca senzilla, perquè són construccions històriques, és a dir, que canviem al llarg del temps, no són fixes ni estables. Però una vegada hem trobat algunes claus de representació, s'obri un camp per a la identificació de qui és la imatge o qui i quan pot portar un vestit i, així, establir codis històrics. Amb tot, hi ha codis que no són desxifrables per als no iniciats, i si açò és cert en una societat actual (pensem en les condecoracions dels uniformes, o l'heràldica) ho és encara més per als historiadors que tracten de societats passades.

En el món dels ibers aquests codis simbòlics i comunicatius van existir i els exvots ens permeten explorar com les aparençances estandarditzades que són reconegudes socialment per mitjà de la vestimenta, el pentinat, les

aprenden al mismo tiempo que las actitudes y los roles relacionados con esas apariencias.

Distinguir cuáles son estos códigos de comunicación no es tarea sencilla, pues son construcciones históricas, esto es, que cambian a lo largo del tiempo, no son fijas ni estables. Pero una vez hemos dado con algunas claves de representación, se abre un campo para la identificación de quién es esa imagen o quién y cuándo puede llevar un vestido y, así, establecer códigos históricos. Con todo, hay códigos que no son descifrables para los no iniciados, y si esto es cierto en una sociedad actual (pensemos en las condecoraciones de los uniformes, o la heráldica) lo es aún más para los historiadores que tratan de sociedades pasadas.

En el mundo de los iberos estos códigos simbólicos y comunicativos existieron y los exvotos nos permiten explorar cómo las apariencias estandarizadas que son reconocidas

Un casc amb acabament cervical o un pentinat?

¿Un casco con remate cervical o un peinado?

decoracions i els adorns, representen posicions socials i d'estatus, o grups d'edat o de gènere, i que el seu ús significa que es forma part del grup, amb els drets i les obligacions que això comporta. El mateix succeeix amb joies, collars, anells, arracades i altres decoracions corporals que són clarament estratègies d'identitat (diferenciació o semblança) expressades amb coses. És important tindre en compte que construïm una relació temporal amb aquests objectes, però amb uns altres la relació ha de ser permanent i irreversible, com les escarificacions o els tatuatges, que normalment serveixen per a inscriure la memòria del pas d'un estat social a un altre en el cos.

De tot l'anterior, queda clar que el significat social de l'aparença entranya molt més que definir la indumentària, ja que implica que la societat construeix i comunica identitats des del cos. Entre els exvots masculins de joves és freqüent la representació del personatge

socialmente mediante la vestimenta, el peinado, las decoraciones y adornos, representan posiciones sociales y de estatus, o grupos de edad o de género, y que su uso significa que se forma parte del grupo, con los derechos y obligaciones que ello conlleva. Lo mismo sucede con joyas, collares, anillos, pendientes y otras decoraciones corporales que son claramente estrategias de identidad (diferenciación o semejanza) expresadas con cosas. Es importante tener en cuenta que construimos una relación temporal con estos objetos, pero con otros la relación debe ser permanente e irreversible, como las escarificaciones o los tatuajes, que normalmente sirven para inscribir la memoria del paso de un estado social a otro en el cuerpo.

De todo lo anterior, queda claro que el significado social de la apariencia entraña mucho más que definir la indumentaria ya que implica que la sociedad construye y comunica identidades desde el cuerpo. Entre los exvotos

► Mantell fins els peus agafat del muscle.

Manto hasta los pies cogido por el hombro.

amb túnica curta, amb coll redó o de pic, i mànegues curtes, sempre per damunt del colze. La túnica se cenyia a la cintura amb un cinturó del qual se sol representar, molt destacada, una gran sivella, desproporcionada en relació al cos. Aquesta desproporció és indicativa del simbolisme d'aquest atribut per a aquest grup social, que identificaria un segment d'edat (joves) i gènere (homes). En alguns exemplars la sivella es representa amb el detall de les reblades en els quatre cantons.

Una altra sèrie d'exvots masculins de joves representa el cap amb un acabat molt llis i un vorell en aresta destacat des del mentó fins al bescoll que s'interpreta com l'acabament cervical d'un casc ajustat, potser de cuiro, encara que per a altres investigadors és una representació d'un pentinat, la qual cosa implicaria, en contrast amb aquells que porten trenes, una distinció de grups masculins basant-se en el pentinat. Altres tipus masculins, potser adults, porten túnica i mantell tancat fins als

masculinos de jóvenes es frecuente la representación del personaje con túnica corta, con cuello redondo o de pico, y mangas cortas, siempre por encima del codo. La túnica se ciñe a la cintura con un cinturón del que se suele representar, muy destacada, una gran hebilla, desproporcionada en relación al cuerpo. Esta desproporción es indicativa del simbolismo de este atributo para este grupo social, que identificaría un segmento de edad (jóvenes) y género (hombres). En algunos ejemplares la hebilla se representa con el detalle de los remaches en las cuatro esquinas.

Otra serie de exvotos masculinos de jóvenes representa la cabeza con un acabado muy liso y un reborde en arista destacado desde el mentón hasta la nuca que se interpreta como el remate cervical de un casco ajustado, quizás de cuero, aunque para otros investigadores es una representación de un peinado, lo que implicaría, en contraste con aquellos que ostentan trenzas, una distinción de grupos

L'aparença de les dones adultes:
túniques llargues i adorns per al cap.

*La apariencia de las mujeres adultas:
túnica larga y tocados para la cabeza.*

peus, de vegades agafat d'un dels muscles. En alguns exvots s'han representat els plecs de la caiguda de les teles amb incisions fetes mitjançant burí.

En aquesta col·lecció d'exvots s'aprecien pocs detalls en la indumentària de les dones, però en altres col·leccions aquestes diferències són patents. Per exemple, en la construcció de la imatge femenina del grup de l'elit social s'atorga importància simbòlica a les joies com a marcador d'estatus, encara que també d'edat. A més, hi ha un grup de dones adultes que es representen amb una túnica llarga, ajustada fins als turmells, i tocades amb mitra arrodonida amb vel que la cobreix. El vel cau unes vegades obert fins a la cintura i unes altres vegades està tancat ocultant el cos i els braços.

Les sèries d'exvots esquemàtics són molt interessants perquè constitueixen exemples excel·lents de la relació entre vestit, gènere i

masculinos en base al peinado. Otros tipos masculinos, quizás adultos, llevan túnica y manto cerrado hasta los pies, a veces cogido de uno de los hombros. En algunos exvotos se han representado los pliegues de la caída de las telas con incisiones hechas mediante buril.

En esta colección de exvotos se aprecian pocos detalles en la indumentaria de las mujeres, pero en otras colecciones estas diferencias son patentes. Por ejemplo, en la construcción de la imagen femenina del grupo de la élite social se otorga importancia simbólica a las joyas como marcador de estatus, aunque también de edad. Además, hay un grupo de mujeres adultas que se representan con túnica larga, ajustada hasta los tobillos y tocadas con mitra redondeada con velo que la cubre. El velo cae a veces abierto hasta la cintura y otras veces está cerrado ocultando el cuerpo y los brazos.

▶ Representacions esquemàtiques en què es ressalta, tan sols, l'adorn de cap femení.
Representaciones esquemáticas en las que se resalta, tan sólo, el tocado femenino.

identitat. En ells es revela la importància que adquireixen alguns elements del vestit com a part que simbolitza el grup social. Els més clars són les representacions esquemàtiques en què es reconeix l'adorn de cap femení en forma de mitra alta, arrodonida o punxeguda. De vegades el tipus esquemàtic es converteix en un pal amb continuïtat entre l'adorn de cap i el rostre, però és reconeixedora la mitra com a atribut del grup social.

Amb tot, convé acabar assenyalant que només una part dels exvots tenen atributs que podem identificar amb rols de gènere o edat. Molts altres no presenten signes en aquest sentit, per la qual cosa hauríem de pensar que la creació de semblances i diferències a través de l'aparença no va ser un aspecte important en alguns rituals, o millor dit, en l'ofrena material que va seguir el ritual.

Las series de exvotos esquemáticos son muy interesantes porque constituyen ejemplos excelentes de la relación entre vestido, género e identidad. En ellos se revela la importancia que adquieren ciertos elementos del vestido como parte que simboliza el grupo social. Los más claros son las representaciones esquemáticas en las que es reconocible el tocado femenino en forma de mitra alta, redondeada o puntiaguda. A veces el tipo esquemático se convierte en un palo con continuidad entre tocado y rostro, pero es reconocible la mitra como atributo del grupo social.

Con todo, conviene acabar señalando que sólo una parte de los exvotos tienen atributos que podemos identificar con roles de género o edad. Muchos otros no ostentan signos en este sentido, por lo que deberíamos pensar que la creación de semejanzas y diferencias a través de la apariencia no fue un aspecto importante en algunos rituales, o mejor dicho, en la ofrenda material que siguió al ritual.

PER A SABER-NE MÉS

PARA SABER MÁS

Les estudis sobre exvots de bronze dels santuaris de Jaén són tan abundants com llarga és la història de la seua investigació. A continuació es fa una selecció d'estudis especialitzats que tracten en profunditat els aspectes arreplegats sucintament en aquesta obra.

Alguns catàlegs de referència que publiquen les principals col·leccions privades i públiques són:

Los estudios sobre exvotos de bronce de los santuarios de Jaén son tan abundantes como larga es la historia de su investigación. A continuación se recoge una selección de estudios especializados que tratan en profundidad los aspectos recogidos someramente en esta obra.

Algunos catálogos de referencia que publican las principales colecciones privadas y públicas son:

F. Álvarez-Ossorio (1941): *Catálogo de los exvotos ibéricos del Museo Arqueológico Nacional*, Madrid.

D. Fletcher (1959): La colección de bronces ibéricos de don Juan Pablo Pérez Caballero, *Archivo de Prehistoria Levantina VIII*, 179-196.

G. Nicolini (1969): *Les bronzes figurés des sanctuaires ibériques*, Presses Universitaires de France, París.

G. Nicolini (1977): *Bronces ibéricos*, Ed. Gustavo Gili S.A., Barcelona.

M. Moreno (2006): *Exvotos Ibéricos. Vol. I: El Instituto Valencia de Don Juan*, Instituto de Estudios Jienenses, Excmo. Diputación Provincial de Jaén, Jaén.

L. Prados (1992): *Exvotos ibéricos de bronce del Museo Arqueológico Nacional*, Madrid.

C. Rueda (2012): *Exvotos ibéricos, 2. El instituto Gómez-Moreno, Fundación Rodríguez-Acosta (Granada)*, Instituto de Estudios Jienenses, Excmo. Diputación Provincial de Jaén, Jaén.

Els estudis territorials i contextuels dels santuaris de Jaén queden arreplegats en les obres següents:

Los estudios territoriales y contextuales de los santuarios de Jaén quedan recogidos en las siguientes obras:

El tema de la producció, els estudis metal·logràfics i la tecnologia es tracten en:

El tema de la producción, los estudios metalográficos y la tecnología se tratan en:

Inclou la referència a un capítol en un llibre elèctronic que utilitza la retòrica com a recurs en la narrativa històrica.

Inclou la referencia a un capítol en un libro electrónico que utiliza la retórica como recurso en la narrativa histórica.

L'animació produïda per a l'exposició es pot vore a:

La animación producida para la exposición se puede ver en:

G. Nicolini, C. Rísquez, A. Ruiz, N. Zafra (2004): *El santuario ibérico de Castellar, Jaén. Intervenciones arqueológicas 1966-1991*, Arqueología Monografías. Junta de Andalucía, Sevilla.

C. Rueda (2011): *Territorio, culto e iconografía en los santuarios iberos del Alto Guadalquivir* (ss. IV a.n.e.- I d.n.e.), Universidad de Jaén, Jaén.

A. Ruiz, M. Molinos (2007): *Iberos en Jaén*, Centro Andaluz de Arqueología Ibérica, 2. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Jaén, Jaén.

L. Prados (1988): Exvotos ibéricos de bronce: aspectos tipológicos y tecnológicos, *Trabajos de Prehistoria* 45, 175-199.

S. Rovira (2012): Análisis arqueometalúrgicos: la colección Gómez-Moreno, C. Rueda, *Exvotos ibéricos, 2. El instituto Gómez-Moreno, Fundación Rodríguez-Acosta* (Granada), Instituto de Estudios Jienenses, Excma. Diputación Provincial de Jaén, Jaén.

C. Rueda (2012): Paseando descalzos por un santuario íbero, S. González Reyero (ed.), *Iberos. Sociedades y territorios del Occidente mediterráneo*, CSIC, Madrid, 175-186.

http://libros.csic.es/product_info.php?products_id=454

<http://www.museuprehistoriavalencia.es/>

<http://www.youtube.com/user/museuprehistoria>

Els següents treballs aborden la qüestió dels ritus de pas, i alguns aspectes relacionats amb el gènere, l'edat i els grups socials entre els ibers, a part dels citats anteriorment:

Los siguientes trabajos abordan la cuestión de los ritos de paso, y algunos aspectos relacionados con el género, la edad y los grupos sociales entre los iberos, a parte de los citados anteriormente:

- C. Aranegui, C. Mata, J. Pérez Ballester (1997): *Damas y caballeros en la ciudad ibérica*, Cátedra, Madrid.
- T. Chapa (2003): La percepción de la infancia en el mundo ibérico, *Trabajos de Prehistoria* 60 (1), 115-138.
- T. Chapa, R. Olmos (2004): El imaginario del joven en la cultura ibérica, *Mélanges de la Casa de Velázquez* 34, Madrid, 43-83.
- S. González Reyero, C. Rueda (2010): *Imágenes de los iberos. Comunicar sin palabras en las sociedades de la antigua Iberia*, Colección Divulgación, 12, CSIC, Madrid.
- I. Izquierdo (2001): La trama del tejido y el vestido femenino en la cultura ibérica, M. Marín (ed.), *Tejer y vestir: de la antigüedad al Islam*, Estudios Árabes e Islámicos: Monografías I. CSIC, Madrid, 287-311.
- I. Izquierdo (2004): Exvotos ibéricos como símbolo de fecundidad: un ejemplo femenino en bronce del Instituto y Museo Valencia de Don Juan (Madrid), *Saguntum* 36, 111-124.
- L. Prados (1997): Los ritos de paso y su reflejo en la torútica ibérica, *Iconografía ibérica, iconografía itálica: propuestas de interpretación y lectura*, Serie varia 3, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 273-282.
- L. Prados, I. Izquierdo (2002-2003): Arqueología y género: la imagen de la mujer en el mundo ibérico, *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología* 42, 213-229.
- C. Rueda (2007): La mujer sacralizada. La presencia de las mujeres en los santuarios (lectura desde los exvotos ibéricos en bronce), *Complutum* 18, 227-235.
- C. Rueda, A. García Luque, C. Ortega, C. Rísquez (2008): El ámbito infantil en los espacios de culto de Cástulo (Jaén, España), F. Gusi, S. Muriel, C. Olària (coords.), *Nasciturus, infans, puelurus vobis mater terra: la muerte en la infancia*, Diputació de Castelló, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, 473-496.
- C. Rísquez, F. Hornos (2005): Mujeres iberas. Un estado de la cuestión, M. Sánchez (ed.), *Arqueología y Género*, Universidad de Granada, 283-334.

Museu de Prehistòria de València

**TRESORS
DEL MUSEU
DE PREHISTÒRIA**